

Чорна рада (стисло)

Пантелеймон Куліш

(Хроніка 1663 року)

I

Навесні 1663 року двоє вершників наближалися до Києва. Один був молодий озброєний козак, другий по одежі й бороді — як піп, по шаблі та шрамах на обличчі — як старий козарлюга. Видно, що їхали вони здалека. Не доїжджаючи до Києва, завернули до Хмарища, Череваневого хутора. Черевань був багатим паном і веселим, з тих козаків, що збагатилися за десятилітню війну з ляхами.

Було тихо й гарно, а вершники якісь невеселі. Приїхали до хутора й загнукали в дубові ворота. Відчинив старий ключник Василь Невільник і дуже зрадів, пізнавши паволоцького полковника Шрама. Про його сина Петра сказав: "Орел, а не козак!" Провів на пасіку, де найбільше часу проводив Черевань і де любив приймати гостей.

Старий Шрам був сином паволоцького попа Чепурного, вчився Київській братській школі й сам вийшов на попа. Але коли піднятися козаки з гетьманом Остряницею проти уніатів, не всидів у парафії й пішов до козацького війська. Поляки швидко гасили полум'я всіх повстань, і в Україні продовжували творитися безчинства та неподобства. Шрам зупинився в зимівнику серед дикого степу на Низу, взяв за жінку полонену туркеню, проповідував Слово Боже рибалкам і чабанам. Побував скрізь, так загартувався, що велика користь і підмога з нього була під час Хмельниччини. Пошрамовано його вздовж і впоперек, тому отримав прізвисько — Шрам. Сини підрости, стали козаками; двоє полягли в бою, залишився тільки Петро. Відчувши, що занепадає його сила, Шрам зложив із себе полковництво і почав служити Богові.

Але знову почалися на Україні негаразди, сварки й кровопролиття за гетьманську булаву. Шрама мучила думка, що загине від цього Україна. Тому правив мирянам: "Блюдітеся, да не порабощенні будете; стережіться, щоб не дано вас ізнов ляхам на поталу!"

Коли помер паволоцький полковник. Шрам сам зголосився послужити громаді, і його обрали знову. Задумався полковник, як Україну на добру дорогу вивести. Пустив поголоску, що нездужає, а сам виїхав на хутір для поради.

На пасіці у Череваня Шрам зустрів Божого Чоловіка. Це був сліпий старець — кобзар. Ходив без поводири, у латаній свитині й без чобіт, а грошей носив повні кишені: він викупляв невільників із полону. До того ж умів лікувати, замовляти рани. Козаки дуже поважали його ще й за пісні.

Черевань зрадів зустрічі, став розпитувати Шрама. Той сказав, що їде на прощу до Києва. У Божого ж Чоловіка одна дорога — викупляти невільників. Служник Василь Невільник і собі докинув слово, що саме завдяки Божому Чоловікові він бачить світ хрещений, а служить тепер вірою та правдою Череваневі, за чиї гроші його звільнено з полону.

Шрам розпитував старця, чи знає той, що діється за Дніпром. Божий Чоловік сумно сказав, що немає ладу між козаками, старшину не слухають. Сомко міг би гетьманувати, так йому не дають, бо він не хоче кланятися московським боярам. Запорожці ж своїм гетьманом звать Брюховецького. Шрам здивований цим. Якось Сомко, що доводився Юрасеві Хмельницькому дядьком, образив Іванця Брюховецького, а вночі піймав біля свого ліжка з ножом. Військова рада присудила відрубати йому голову, а Сомко звелів посадити Іванця на свиню й провезти по місту.

Після цього сорому Іванець став збирати гроші, годити кожному. Коли Юрась пішов у ченці, Брюховецький обікрав гетьманську скарбницю й подався на Запорожжя. Там сипнув грошима — і запорожці обрали його кошовим.

Полковник Шрам признався, що їде не на прощу, а в Переяслав, до Сомка-гетьмана, сподіваючись, що саме він зможе об'єднати розділену Україну.

III

Петро Шраменко сидів у пекарні й розмовляв із Череванихою та її дочкою Лесею. Черевань, зазирнувши туди, порадувався й пожартував, що йому, мовляв, ще й жениха доброго для доньки привезли.

Світлиця в Череваня гарна, на полицях срібний та золотий посуд, що з війни, з княжих замків привіз. А молодому Шраменкові найкраще здалося в пекарні, де квіти, запашний хліб та чудова дівчина.

Черевань пригощав гостей, а Череваниха, свіжа й повновида, дізнавшись, що Шрам їде на прощу, зголосилася поїхати з ним. Полковник спитав у господаря, чи погодився б він віддати свою дочку за його сина. Черевань радо дав згоду, а Леся ніби злякалася, хоч Шраменко їй теж припав до душі. Тут увійшла Череваниха й сказала, що такі справи так не робляться, спочатку слід сходити на прощу. Отже, сватання відкладалося, і Шраменко здогадався, що Череваниха має на думці іншого зятя, та й Леся ним гордує.

Коли їхали до Києва, Петро прямо спитав Череваниху, а та відповіла, що їй, коли вона ще ходила вагітна Лесею, приснився дивний сон, що ясну панну забирає сам гетьман. Ворожка підтвердила, що суджений дочки, яку вона народить, буде найкрасивіший і найзнатніший.

IV

Прочани їхали вузькими провулками Подолу. їм перегородили дорогу міщани, що святкували народження сина у Тараса Сурмача. Стали наполягати, щоб подорожні з ними випили — ті не хотіли, слово за слово, і спалахнула сварка. Міщани, мовляв, власним коштом будують укріплення, платять податки, а кармазини (реєстрові козаки) тільки в дорогому одязі роз'їжджають, п'ють та гуляють. Нарешті панотця пропустили, а він тяжко задумався й зрозумів, що тут не обійшлося без намовлянь Іванця Брюховецького. Черевань, прагнучи розважити старого Шрама, сказав, щоб той так не переймався, адже в них є і хліб, і до хліба. Шрам розгнівався й назвав його Барабашем. Черевань дуже образився, потім сказав, що готовий хоч куди йти разом зі Шрамом боротися.

V

Наші прочани походили по церквах, дали панотцям срібла на нужди, аж ось галас, музика, тупотіння. Це якийсь із запорожців зі світом прощався. Пив, гуляв, пригощав товариство, йшов навприсядки до монастиря, потім усе козацьке скидав, залишав багатство, яке було, вдягав волосяну сорочку та й ішов у монастир спасатись.

Після того багато бурсаків опинилися в запорожцях. Черевань сказав, що був би нежонатий, сам пішов би на Січ. Шрам йому заперечив, сказав, що перевелось козацтво, тепер туди йдуть або злодії, або дармоїди, які все п'ють та величаються.

А біля карети Череванихи й Лесі закружляли два запорожці, хижо поглядаючи на дівчину. Один із них, здоровенний козарлюга, сказав своєму побратимові Чорногорцю, що заради такої дівчини й Січ покинути не гріх і що вона обов'язково буде його.

VI

Коли Черевані зі Шрамами повернулися з печер, на подвір'ї вони побачили високого і вродливого чоловіка в дорогому кармазині, з великим почтом. Це був Сомко, і Шрам дуже зрадів. Гетьман запросив усіх до себе в гості, а Лесю назвав своєю нареченою. Тепер Шраменкові ні на що було сподіватися. Хоч був він козак знатний і вродливий, Сомко все ж кращий — "високий, огрядний собі пан, кругловидий, русявий; голова в кучерях, як у золотому вінку; очі ясні, веселі, як зорі; і вже чи ступить, чи заговорить, то справді по-гетьманськи". Шрам назвав Сомка ясним соколом, а той його — батьком. Сіли за стіл, і заплакав старий полковник. Усі здивувались, а він пояснив, що не від свого особистого горя плаче, а за Україну вболіває: "У нас окаянний Тетеря торгується з ляхами за християнські душі, у вас десять гетьманів хапається за булаву, а що Вкраїна розідрана надвоє, про те усім байдуже". А ще йдуть "поголовски про чорну раду". Сомко сказав, що заспокоїть запорожців, а чернь навчить шанувати гетьманську зверхність. Щодо інших, то "нехай і міщанин, і посполитий, і козак стоїть за своє право; тоді буде на Вкраїні і правда, і сила".

Далі Сомко сказав, що негоже йому без гетьманші. Тоді попросив благословення у Череванів на шлюб з їхньою дочкою. Черевань був здивований, сказав, що вже ледь не просватав дочку за Шраменка. Але старий Шрам підійшов, сказав, що вони не стоятимуть на дорозі в гетьмана, й благословив молодих.

Раптом прийшов запорожець Кирило Тур, той самий, що налякав Ніч ю, Сомко його привітав, а старий полковник сказав, що не годити я б водитися з цими гультіпаками. Гетьман зауважив, що й між запорожцями є багато хороших людей, як ось Кирило: "Добрий він, і душа щира, козацька, хоч удає з себе ледащицю й характерника (ворожбита)".

VII

Сомко посадив гостей за стіл, почав розпитувати Тура, як той опинився в Києві, й показав свою наречену. Кирило сказав, що одбере цю дівчину й повезе на Чорну Гору. Усі сміялися, подумавши, що то жарт. Лесі аж недобре зробилося. Окрім того, вона помітила, що наречений за своїми справами не дуже й звертає увагу на неї.

Увечері позамикали всі двері, а запорожець, виходячи, сказав: "Двері одмикайтесь,

а люди не прокидайтесь!"

VIII

Козаки нагулялися й лежали спати, а Петрові не спалося. Пішов він у двері. Як чує — їдуть вершники, Тур зі своїм побратимом. Хотів бігти рятувати Леся, а тоді подумав, що в неї є наречений, тож хай і стереже її. Коли знову почувся тупіт — вершники поверталися, але вже з дівчиною в сідлі, котра сиділа, як сновида. Петро вхопив коня, шаблю і помчався наздоганяти викрадачів. Довго гнався, аж ось місток через провалля. Кирило перескочив, потім розібрав дошки і крикнув Шраменкові, щоб той стрибав і показав, чи гідний з Туром битися.

Петро перестрибнув сам, бо кінь його побоявся. Почали битися — на шаблях, поки не зламалися, на кинджалах, потім на ножах. А тут і погоня гетьмана підспіла. Поки доскочили до провалля, бійці одночасно вдарили один одного в груди ножами й повалилися, тяжко поранені.

Чорногорець кинувся до свого побратима, а Леся — до Петра. Забувши сором, називала серденьком, намагалася зупинити кров. Шрам кинувся рятувати сина, а Сомко — запорожця. Полковник обурився, а гетьман сказав, що молода знайшлася б і друга, а от Кирила Тура другого не буде. Леся це почула, і її серце навіки відвернулося від Сомка.

Запорожці забрали Кирила, а Черевані — Петра. Леся все копали зілля, лікувала, сиділа коло пораненого. Незабаром козак почав оду жувати. Він зрозумів, що й дівчина його полюбила, от тільки вона вже заручена. Обое закоханих від того сумували.

Сомкові прийшла звістка, що до Переяслава прибувають царські воеводи. Порадилися і вирішили, що Шрам із сином поїдуть до Сом а, а Черевань із Лесею — до жінчиного брата Гвиитовки під Ніжень Коли ж збереться гетьманське весілля, схилити старшину до походу на Тетерю й об'єднання України під одним гетьманом.

Коли виїхали, їх зустрів гонець і повідомив, що три полки Сомка перейшли на бік Івана Брюховецького. Тепер той володіє половиною України і в пошані у царя. Сомко хотів розправитися зі зрадниками, але Шрам його відговорив — не час затівати чвари між своїми. Раптом на шляху зчинився шум. Біля дороги косили косарі, один напився й заснув на дорозі, то на нього ледь не наїхали. Косарі збігли ся, стали лаяти "кармазинів", погрожувати їм "чорною радою". Ледь старий Шрам їх заспокоїв.

X

Подорожні приїхали до Гвинтовки, а там бенкетують запорожці. Господар радо зустрів гостей, а господиня — гарна, але блідолика пані — тільки сумно усміхалася. Побачивши ридван Череваня, зомліла. Виявилося, що вона — колишня польська княжна, у цьому ридвані її захопили, дитину затоптали кінями, князя татари погнали до Криму. Тепер Гвинтовка її "окозачує", стіл застилають у нього не слуги, а сама княгиня, вона ж і вечерю подає.

Шрам розпитував Гвинтовку, за кого він. Той сказав, що, звичайно, за гетьмана Сомка. А що із запорожцями водиться, так це тому, що світ увесь так перевернувся, навропростець не проїдеш, треба прилаштовуватися.

XI

Вранці старий Шрам поїхав у Батурин до Васюти, щоб спробувати з ним домовитися. Петро сумний блукав у гаю, поки не натрапив на хутірець. Там із подивом зустрів Кирила Тура. Давньої образи як і не було.

Запорожець сказав, що готується "чорна рада", і там зададуть перцю "городовій старшині". Кирило запросив Петра поснідати з ним, познайомив із матір'ю, сестрою. Раптом за Кирилом прийшли казали, що його чекає козацька розправа за сором, який він наробив товариству. Мати Кирила попросила Петра поїхати за її сином і привезти якусь звістку.

XII

У урочищі Романовський Кут було людно, як на ярмарку. Зібралось багато черні, якій Брюховецький обіцяв віддати Ніжень на пограбування. Усі хвалили свого кошового. Брюховецький був "у короткій старенькій свитині, у полотняних штанах, чоботи шкапові попротоптувані...". Тільки "шабля аж горіла од золота". "Так наче собі чоловік простенький, тихенький", а скільки лиха Вкраїні наробив! Іван Мартинович називав усіх своїми дітками, бідкався, чим одягти своїх козаків, як прохарчувати, він і сам он як обносився. Міщани гукали, що всім його забезпечать, аби він порівняв їх у правах з козаками.

Скликали всіх судити Кирила. Прив'язали козака до стовпа, поставили горілку, калачі. Кожен повинен був підійти, випити, взяти й добре вдарити ним винуватого по спині. Почали бити, особливо старалися діди. Кирило тримався мужньо, його обороняв побратим і ще кілька товаришів, відмовляли інших, кому грозили, кого відганяли. Додому Кирило повернувся ледь живий.

XIII-XIV

Сомкові вдалося прихилити до себе Васюту, той поїхав із Шрамом на зустріч із гетьманом. У місті й у війську — повний безлад. Шрам ходив умовляв козаків то словом Божим, то спогадами про Хмельниччину, а зрадник писар Вуяхевич "розсипав гіркі слова в козацькі душі", підбурював на "чорну раду".

У домі Гвинтовки — свої негаразди. Черевань помітив, що Гвинтовка зробився зовсім іншим чоловіком, не таким, як був колись, щирим і товариським козаком. Тепер він дбав більше про своє багатство, до громадських справ йому байдуже. Навіть сестрі Череваня стало страшно біля такого брата.

Коли вранці вдягалися їхати на раду в Ніжень, їм дали блакитні стьожки до комірів, а не червоні, як звикли носити козаки.

Перед містом юрма вкрила все поле. Видно царський намет і московське військо з боярами. З правого боку став Брюховецький, з лівого — Сомко. Народ бурлить. Тільки тепер помітив Петро, що червоних стрічок на козаках дуже мало, більше блакитних. І зрозумів, що задумано щось лихе.

Посередині було зроблено коло — там поставили стіл з бунчуком і корогвою. Поряд гордо стояв Брюховецький зі своїми запорожцями — в голубому жупані, дивиться по-гетьманськи.

Вийшов князь Гагін з думними дяками, виніс подарунки старшині, став зачитувати царську грамоту. Задні, сільська голота, нічого не чуючи, стали викрикувати Брюховецького, інші — Сомка. Зчинилися крик, бійка. Запорожці схопили Іванця, посадили на стіл, дали до рук булаву й бунчук. Шрам пропихає Сомка, а його не пускають, б'ють усіх, хто не з блакитною стрічкою. Довелося Сомкові відступити.

Прибув Сомко в табір Переяславського полку, а тут нова біда — ніженський полковник уже не Васюта, а Гвинтовка. Кілька сотень швидко перейшли на бік Брюховецького. Попросив Сомко в московського князя захисту й справедливості, а той уже взяв від Брюховецького великі подарунки.

Новий гетьман Брюховецький зрадив, звелів схопити Сомка й Васюту, посадити у в'язницю, а Вуяхевичу сказав написати листа цареві, ніби Сомко бунтує проти нього козаків.

XV

Селяни не знали, що в козаків діється. Коли Брюховецький вирушив до присяги в місто, вони вирішили, що всі тепер рівні й пора "панським добром ділитися". Московська сторожа не пустила селян до міста, а козаки вже грабували Сомків табір. Братчики сміялися з черні й нахвалялися порівняти всіх батогами. Вони переслідували й шляхту — було б і Череваневі кепсько, якби не блакитна стрічка. Декому довелося перевдягатися в селянський одяг і тікати. Брюховецький засватав у дядька Гвинтовки Череваневу Лесю за свого писаря. А тут іще Тур з'явився і сказав, що за неї його бито, тому вона його. Петро аж похолов, нагадав Кирилові про дружбу, а той відповів, що тепер усе перевернулося.

XVI

Брюховецький бенкетував у Ніжині. Поруч із ним сидів князь Гагін, хоч і не годилося так. Запорозькі діди привели до нового гетьмана козака, що скакав у гречку, на суд. Брюховецький сказав, що не годиться з-за жінки забивати братчика до смерті, посміявся з дідів — їм розсердилися, плюнули й пішли, зрозумівши, що їх одурено.

Іванець став думати, як йому звести зі світу Сомка. Запорожець, якому він наказав позбавити в'язня голови, відмовився це зробити.

XVII

До Брюховецького напросився якийсь чоловік і сказав, що зробить те, чого гетьман хоче. У нього начебто із Сомком свої рахунки — і за наречену, і за киї. Це був Кирило Тур. Гетьман дав перстень запорожцеві, той пройшов у в'язницю й відкрився Сомкові. Запропонував свій одяг і перстень, щоб той утік. Але Сомко відмовився, бо не хотів чужим життям діставати собі волю.

XVIII

Старий Шрам, жаліючи паволочан, сам поїхав до Тетері й прийняв на себе усю вину за те, що місто збунтувалося проти гетьманської зверхності. Старого полковника стратили як бунтівника, а місто залишили в спокої. Того ж року стратили й Сомка з Васютою.

Петро Шрам ішов на Запорожжя, а ноги самі завернули в Хмарище. Скрізь було

запустіння. Тільки з пекарні щось чулося. Петро туди — а там Черевані й Леся. Ті й не думали побачити Шраменка живим. Їх самих "добре в руки взяв" Гвинтовка, хотів віддати Лесю за Вуяхевича. Але приїхав Кирило Тур, показав якийсь перстень і сказав, щоб йому видали Череванів — везти в Гадяч до гетьмана. Ті просили його, щоб змилювався, не віз. А запорожець знову: не повезу, як стану з кравею на рушник. А сам одвіз у Хмарище й сказав, що йому вражих баб не треба — від них лихо на землі.

Петро залишився у Череванів. Через півроку вони з Лесею одружилися.

Критика, коментарі до твору, пояснення (стисло):

Роман "Чорна рада" П. Куліша — багатоплановий. У ньому переплітається кілька сюжетних ліній. Показується протистояння сил державотворення (Сомко, Шрами) та руйнівництва (Брюховецький, Тетеря, Гагін, Гвинтовка). Носій основної ідеї — Чоловік Божий, який, будучи сліпим і вбогим, самовіддано служив людям, викупаючи їх із неволі, лікуючи тілесні та душевні рани. Автору імponує хутір, який він вважає символом українського способу життя, а історія кохання Петра і Лесі — це уособлення сімейної ідилії, символ незнищенності українців та України. Кирило Тур — втілення запорозької вольниці та козацького лицарства.

Основним історичним джерелом для П. Куліша став Літопис Самовидця, а літературним зразком — європейські історичні романи, зокрема твори В. Скотта. У "Чорній раді" присутній романтичний мотив дороги.